

Ивица Живковић

Богословија "Св. Кирила и Методија", Призрен/Ниш

Ценџар за црквене студије, Ниш - Србија и Црна Гора

ПРОПОВЕДНИШТВО МИТРОПОЛИТА МИХАИЛА

Апстракт: У тексту анализирамо верско-поучни и национални карактер проповедништва Господина Михаила (Јовановића), Митрополита Београдског и целе Србије (1826-1898), настојећи да размотримо актуелност узора његовог националног делања данас.

Кључне речи: богословље, проповед, просветитељство, мисија, националност, идеологија, ресантиман, преиспитивање.

Увод

Биографија Господина Михаила (Јовановића), Митрополита Београдског и Краљевине Србије (1826-1898), толико је опширна да оставља сасвим мало могућности импровизације. Живот тако пун детаља, различитих периода, прекретница, поља и области интересовања немогуће је приказати шематски, у неколико кратких црта. Сваки истраживач његовог дела приморан је да сачињава одређене изводе, при чему постоји стална опасност пристрасног и необјективног суђења, пренаглашавања и потенцирања. Обим и основна замисао нашег рада не допушта нам могућност таквог огледања у уводном делу. Међутим, претходно истраживање дало нам је довољно подробан увид, на основу којег можемо нашу тематску разраду потврђивати одговарајућим биографским освртима.

У овом раду неће бити књижевне анализе форми Михаиловог проповедништва, нити њиховог критичког изучавања упоредо са достигнућима других великих беседника Српске Цркве 19. и 20. века. Нарочит поглед упутићемо ка богословској димензији Михаилових проповеди, препознатљивој и у његовом просветном, црквено-школском ангажовању, а посебно у његовим литургијским текстовима. Потрудићемо се да прикажемо изворе његове богословске оријентације, као и њене основне структурне одлике и обележја.

Вредно је указати на обим пажње коју је Митрополит Михаило посвећивао црквеном проповедништву у својој архипастирској мисији обновљења црквених институција у Србији. Његов општи просветитељски учинак могуће је вредновати једино у бурном историјском контексту времена и околности у којима је живео. Слично важи и за "национални карактер" његовог проповедништва, кроз који можемо сагледавати латентну напетост која је постојала између државних интереса и мотива црквене мисије дефинисане у претежно колективистичким обрасцима. У додатку ћемо размотрити даљи

утицај Михаиловог националног делања и веома осетљиво питање његове актуелности данас.

Богословска димензија проповедништва Митрополита Михаила

Митрополит Михаило је без сумње био највећи српски теолог 19. века. Постојеће оцене његовог значаја и утицаја недвосмислено потврђују овакво мишљење. Теологија на нашим просторима тог доба није садржана толико у студијама и стручним расправама колико у литургијским проповедима црквених пастира. Српски архијереји (Никанор Грујић, Теофан Живковић, Никанор Ружичић, Митрофан Бан и други), као и парохијски презвитери (Јован Вучковић, Јован Јеремић, Владимир Милутиновић, Васа Николајевић, Јован Бута и други) штампали су своје беседе оним интензитетом и полетом каквим се данас публикују академско-богословски огледи и критике. Митрополит Михаило је један од ретких аутора чију богословску оријентацију можемо пратити упоредним изучавањем његових пастирских посланица, публикованих богословских осврта, литературе за школску употребу, чак и богослужбених текстова. Ипак, чини се да су његове проповеди највернији и најјаснији показатељ општег профила као и посебних нијанси његових богословских схватања. У редовима који следе можемо изнети само један по обиму и дубини разматрања скроман приказ једног данашњег виђења богословске вредности Михаиловог дела.

Митрополит Михаило није био самостални мислилац нити какав иноватор у области богословске методологије. Готово све недоумице у погледу његових схватања разрешавају се подробним испитивањем његових извора. Богословље тог времена држало је отвореним једино путеве постулативног начина излагања догми. Критичко посматрање протерано је ван граница теологије. Претпоставке за какво креативно теолошко осмишљавање и жив, егзистенцијални приступ тематским разрадама биле су готово уништене. Али нису биле уништене претпоставке духовног живота у Цркви, из којег проповед непосредно извире и разраста се. Као питамац Митрополита Петра, Михаило се напајао на изворима тадашње руске духовности која је на сложен и интересантан начин била испреплетена са организованим школским образовањем будућих пастира.

Руска богословска сцена у време Михаиловог школовања била је посвећена рашчишћавању са заостацима теократског утопизма Александрове епохе¹. Интересантно је да су на Кијевској духовној академији често исти професори држали курсеве догматике и беседништва (омилитике), што је пракса коју ће касније у Београду установити и сам Михаило. Један од првих његових узора, чувени руски беседник Инокентије Борисов, потоњи Архиепископ Херсонски, био је у то време ректор Кијевске академије. Он је био представник прве генерације кијевских богослова, код којих је ораторско умеће било уско повезивано са постулативним излагањем догми. Хуманистичко и превише моралистичко ограничење у личном схватању хришћанског учења он је успешно надокнађивао блиставим босијеовским стилом излагања, услед чега је био сумњичен за новогovor и сувишак непотребне имажинације¹. Други

¹ Види: Георгије Флоровски, *Пушјеви руског боџословља*, Подгорица, стр. 150.

велики професор омитике у Кијеву, Инокентијев вршњак и сарадник Јаков Амфитеатров, објавиће своју незавршену омитику 1846. (исте године када је Михаило стигао у Кијев). То су прва *Чтенија о црквеној словесности* написана у извесном систему² и она ће постати основ доцнијој обради омитике код Руса, као уосталом и код Срба. Наиме, Митрополит Михаило ће саставити свој уџбеник омитике по моделу његових текстова, а тек неколико деценија касније Светолик Ранковић ће, опет према благослову Митрополита Михаила, објавити омитику према потпунијем систему Таворова. И поред подложности јакој емоционалној струји, Јаков Амфитеатров је био први православни предавач који се од француских проповедничких образаца окренуо ка изворима патристичке проповеди³.

Следећа важна личност у распознавању генезе Михаилових богословских схватања јесте Димитрије Муретов, професор догматике, каснији Архиепископ Херсонски, иначе велики узор руских словенофила. У проповедима специјализован за догматске теме, Муретов је искључивао сентименталност и емотивну обојеност беседа. Једноставним и готово наивним речима он је умео да изрази невероватне дубине догматског учења⁴, што је пример којег ће се очигледно држати и сам Митрополит Михаило. Сасвим другачији узор догматског излагања указивао му се у лику кијевског ректора Антонија Амфитеатрова, потоњег Архиепископа Казањског, који је 1847.г. објавио веома конзервативни уџбеник *Догматичког богословља*⁵. Прожета морализмом, којим је на свој начин превазилазила схоластичке методске навике, ова књига је одиграла веома значајну улогу у уравнотежавању сувише слободних стилова у проповедању. Ипак, веома брзо ће у Петрограду бити објављена капитална Догматика Макарија Булгакова, која ће захваљујући богатству и прецизној образложености материјала, али и једном бирократском стилу који је одговарао околностима, стећи снагу званичног конфесионалног документа⁶. Нема показатеља да је Михаило попримио утицај оваквог начина излагања.

Свакако да су проповеднички узор Митрополита Михаила били и Митрополит Филарет Московски (по дубини пастирски мотивисане и личним подвижништвом утврђене мисли), као и петроградски свештеник Радјон Путјатин (по стилском постигнућу популарности у говору), али можда најсвестранији и најзначајнији утицај ваља тражити у проповедништву Јована Соколова, потоњег Епископа Смоленског. Он је, по запажању Нушића, отворио нов период у историји руског црквеног проповедништва тиме што је поставио себи за задатак да објасни и са хришћанске тачке гледишта процени савремене појаве и питања друштвеног живота⁷. Са њим се општи профил проповедништва донекле окреће ка канонским темама, али првенствени квалитет његове речитости налазимо у отворености, смелости и позиву на шири јавни ангажман православних хришћана.

2 Исто, стр. 218.

3 Исто, стр. 221.

4 Исто, стр. 241.

5 Исто, стр. 243.

6 Исто, стр. 244.

7 Види: Бранислав Нушић, *Реторика*, Београд 1938. стр. 195-196.

Задатак предавача у тадашњем руском црквеном образовању био је оријентисан на увођење у руски школски систем савремених научних и школских садржаја западне теологије. Штавише, руске школе су на западу налазиле и своје ауторитете у погледу систематских обрада као и методолошких поступака у богословљу. На пример, познато је да је у Кијеву модел за догматику био уџбеник Добмајера, а за етику Будеја⁸, иностраних и без сумње инославних аутора. Михаиловом доласку на школовање у Русију непосредно је претходило време када је синодски оберпрокурор, гроф Пратасов, спроводећи принципе цара Николаја у црквеној политици, на својеврстан начин преусмеравао токове црквено-школских реформи. У његовим плановима биле су тесно повезане идеје користи и реда, професионалне дисциплине и строге регулисаности поретка⁹. Тада су духовне школе директно са позиција оберпрокуратуре окривљаване за погрешно мишљење и јерес, управо за протестантизам, чија се историја везивала за традицију Теофана Прокоповича¹⁰. Официјелна црквена политика форсирала је хитно издавање новог богословског система за обавезну употребу.¹¹ Макаријева Догматика ће настати управо као плод тих притисака. Све ове околности на свој начин су утицале на обликовање свести и одговорности будућег српског Митрополита који је посматрао догађаје из позиције младог студента, питомца актуелног црквеног поглавара у својој отаџбини.

И поред неорганизованости и материјалних недаћа, тадашње руске духовне школе одликовале су се обиљем живих снага и примера. Први и најважнији ефекат тог периода, важан за цео православни свет, било је буђење историјског осећања и религиозног интереса према прошлости. Други, споредни резултат, који ће такође бити видљив међу утицајима на Митрополита Михаила, био је осећај за важност богословског издаваштва и црквено-научне периодике¹². Средина 19. века у Русији била је и време становитог философског успона, који је уродио поларизацијом руских културних снага на религиозном плану. Један пут водио је у транспарентну религиозну обнову, нарочито код интелектуалаца, а други у отворено безверје и директно јавно богохуљење. Обично се за Митрополита Михаила пише да је у Русији усвојио и до краја свог живота заступао идеје словенофила. У словенофилству међутим не треба гледати само историјско-политичку идеологију, већ једну глобалну културно-психолошку оријентацију. То је била једна својеврсна религиозна философија културе¹³. За разлику од *западњака*-другог правца интелигенције која је прихватила духовну обнову- који су полазили од схватања културе као свесног људског стваралаштва, словенофили су имали у виду народну културу која готово несвесно није у народу. Западњаци су наглашавали критичке, а словенофили органске моменте културно-историјског самоопредељења¹⁴. Симпатије које је Митрополит

8 Види: Георгије Флоровски, наведено дело, стр. 222.

9 Исто, стр. 226.

10 Исто, стр. 228.

11 Исто.

12 Исто, стр. 256.

13 Исто, стр. 273.

14 Исто.

Михаило отворено показивао за једну од ових оријентација имале су велики, готово одређујући утицај на богословску димензију његовог проповедништва.

У Михаиловом богословљу уочљиви су готово сви недостаци које је новија теолошка критика у православном свету приписала словенофилској философији културе. Он је Цркву схватао и идентификовао као једину органску снагу усред опште културно-историјске кризе друштва. И код њега се поимање црквености готово исцрпљује тим *органичним* социјалним мотивом, при чему се губи осећај за разликовање Цркве и друштва уопште. И код њега је приметан етички максимализам, који му смета да осети и препозна свакодневну проблематику хришћанске историје и живота. Његов блажени спомен дели историјски неуспех словенофилске утопије- тежње ка синтези православне црквености и актуелног секуларног романтизма. Показало се да заговорници ове утопије ипак никада нису успели да изразе *глас народа*, већ само глас једног од нових културних слојева, једне гране интелигенције заљубљене у народ¹⁵.

У богословљу постоје становите структуралне разлике између исповедничког (догматског) и проповедничког (киригматског) израза. Иако се један увек садржи у другом, различити су нивои обраде и, сходно томе, различита одстојања од непосредног животног искуства вере. Догматски богословски исказ је сведочанство мишљења о откривењу, изражено у појмовима и одредбама¹⁶, док је проповед једноставно сведочење, изражено на произвољан начин, живим говором и слободно изабраним методама. Постоје догматске беседе, у којима се накнадно сведочи рецепција једног богословског језика, а постоје и омилитичке студије, кроз које се заснива наука о црквеном проповедништву. Митрополит Михаило се успешно огледао кроз све ове богословске жанрове. С обзиром на извештај обим непотписаних, па и непронађених текстова Митрополита Михаила, данас још увек не располажемо тачним и утврђеним увидом у број и садржај његових библиографских јединица. Необухватност његовог опуса, као и многобројност тема, осврта и идејних дорада, ствара по себи препреку за оцену и интегрално тумачење његовог дела. Митрополит Михаило је према множини, разноврсности и обимности публикованих књижевних радова с правом назван оцем нове српске богословске науке и литературе¹⁷. Ово запажање његових животописаца уводи нас с једне стране у проблематику ширине утицајности његовог модела богословског израза, међутим свакако је тај и такав израз био резултат више различитих али одређених и препознатљивих компоненти: извора и места учења, личних стваралачких способности и умећа реаговања на дате околности, постојећих институционалних навика везаних како за устројство Цркве тако и за актуелне обичаје формалног богословског изражавања.

Осврт који овде чинимо односи се на богословску димензију посебно његове проповедничке делатности. Методика његовог излагања усвојена је од актуелних руских узора, што се може уочити при поређењу збирке проповеди

¹⁵ Исто, стр. 276.

¹⁶ Види: Георгије Флоровски, *Откривење, философија и теологија*, у: Православна мисао 1975.

¹⁷ Види: Стеван Димитријевић: *Михаило Архиепископ Београдски и Митрополит Србије као православни јерарх, Србин, Словен и неимар југословенства*, у: Богословље 1933.

коју је Митрополит за хитне пастирске потребе објавио 1860.г. према моделу кијевског зборника црквених поучења, са његовим оригиналним касније публикованим беседама¹⁸. Она извире из утврђеног плана тумачења основних истина вере, као и општих поука усмерених на сузбијање порока који су уочљиви у животу пастве. Интегралност његове богословске методологије видљива је у повезивању догматског и етичког приступа међусобно, као и са ширим друштвеним ангажманом који је у његовом случају био мотивисам словенофилским виђењем културе. Протежирање системског богословља код њега далеко надмашује потребу за историјском критиком предања, што је уосталом била одлика и устаљена богословска пракса епохе.

Веома је тешко дати оцену живости и обухватности егзистенцијалне димензије Михаиловог богословља. Сасвим је искључена могућност данашњег преузимања и употребе његовог модела у готовом облику. У проповедима Митрополита Михаила лични, персоналистички богословски приступ сведен је на најмању могућу меру и уместо њега приметна је широка подложност колективистичким животним обрасцима. Овај моменат не би требало везивати са властитим словенофилским опредељењем Митрополита Михаила. Он једноставно описује реалне околности и конкретну егзистенцијалну ситуацију човека 19.века. У свом *Душевном дневнику* он је писао овако: *Ми не можемо своје срце да предамо овом грешном свету другачије него ако се решимо да јавно, не бојећи се Бога, нарушимо оне обавезе које смо на свом светом крштењу дали и узели на се. И знајмо да ако више волимо овај времени свет неголи Бога, тада очигледно нарушавамо наша осећања и обавезе своје*¹⁹. Колективистички модели организације и мисије тада још увек нису били на отвореним странпутицама, нису доживели свој историјски пораз и моралну дисквалификацију коју ми данас морамо узети у обзир, чак и када вреднујемо протекла времена. Веровало се у снагу и перспективност *хришћанског света*, верски обликоване културе и цивилизације, сарадњу са државним институцијама, а та вера подразумевала је подршку *хришћанским структурама* и *хришћанским технологијама*. Околности ове историјски најтеже утопије хришћана, којој су подлегле читаве генерације, знатно компликују питање егзистенцијалне валидности Михаиловог богословља, јер је његов метод одговарао управо датим претпоставкама њему савремених човекових трагања, а он је несумњиво имао у виду сотириолошки интерес. Задатак сваког богословља је да специфично посредује сусрет човека са Богом, а апстрактни системи 19.века били су у знатној мери сагласни са апстрактним положајем личности у колективистичким типовима ангажмана људи оног времена.

Верско-поучни карактер проповедништва Митрополита Михаила

О његовим црквеним, књижевним, патриотским и хуманитарним делима дуго ће писати српски најбољи писци и опет их неће моћи у једном прегледу

18 Митрополит Михаило: *Пастирска поученија православним христијанима на све недеље и празнике преко године*, Београд 1860.

19 Митрополит Михаило: *Беседе и други књижевни радови (књига друга)*, Београд 1894.стр. 7.

заслужно оценити, јер је с његовим великим именом скопчана српска црквена, политичка и књижевна историја, коју је он више од четрдесет година снажно помагао стварати у Србији, писао је у некрологу Митрополиту Михаилу тадашњи Архимандрит Нићифор Дучић²⁰, и сам један од највећих српских проповедника свог времена.

Митрополит Михаил је био пастир који је и сам чинио онако како је другима, себи подређенима, саветовао и налагао. У својој *Архијерејској поуци новорукоположеном свештенику*, штампаној у првој књизи његових *Беседа и других књижевних радова*, на питање *шта има свештеник да ради по својој пастирској дужности* он наводи више одговорности, али међу првима ставља активност проповедања. *Дужан си, што чешће можеш, тумачити својим парохијанима Символ вере, Десет Божјих заповести и Молитву Господњу, па за то ћеш у недељне и празничне читати на Светој Литургији поучне беседе или из катихизиса главније истине наше вере и ове објасњавати.. Ваља давати поуке које би ишле на то да престану пороци и да се парохијани поправе*²¹. Наравно, труд пастира и проповедника стоји у корелацији и међузависности са настојањем саме пастве да се уживи у проповед. Тако, у уводној беседи трећег тома свог *Православног проповедника*, Михаил отворено каже: *Говорићу просто да би ви сви могли боље разумети, а говорићу кратко, да би ви могли лакше запамтити. А чините и ви, благочестиви христјани, што сте дужни, слушајте и примајте науку ову са отвореном душом, простосрдачно, пажљиво, искрено, с поверењем и непритворном жељом да будете спасени*²². Чињеница је да је трудом Митрополита Михаила отпочео процес поновног саобраћавања српског православља светом предању Цркве. Пре свега, то је значило обнову ангажовања свештених пастира на припреми проповедања, на чију је неопходност указивао још Свети Сава у Хиландарском типик²³. После свог повратка на архијерејску дужност, Митрополит Михаил је 1890.г. упутио и званичан предлог Светом Архијерејском Сабору: *Свештеници и пароси да држе сваке недеље и празника беседе у Цркви и на скуповима.. да предавања не буду високопарна него проста, најбоље катихизис.. а свештеници који се труде у поуци да се одликују и награђују од архијереја*²⁴. Тада су српски свештеници већ на располагању имали четири обимна тома *Православног проповедника*, зборника наменски прилагођених беседа у ауторству самог Митрополита. Међутим, још пре публикавања својих зборника, непосредно након ступања на митрополитску катедру 1860.г., он је приредио исцрпан преглед *Пастирских поучења православним христјанима на све недеље и празнике преко године*, према одговарајућем зборнику издатом неколико година раније у Кијеву. На основу ове збирке пароси у Србији имали су приручна помагала и моделе за састављање својих проповеди.

20 Архимандрит Нићифор Дучић, *Некролог*, у: Годишњак СКАН 11/1898.

21 Митрополит Михаил: *Беседе и други књижевни радови (књига прва) - Архијерејска поука новорукоположеном свештенику*, Београд 1893. стр. 35.

22 Митрополит Михаил, *Православни проповедник (књига трећа) - О имену христјанском и православном*, Београд 1867. стр. 2.

23 Чедомир Драшковић, *Из историје хришћанске проповеди*, у: Зборник ПБФ 2/1951.

24 Ђоко Слијепчевић, *Михаило Архиепископ Београдски и Митрополит Србије*, Минхен 1980. стр. 84.

Митрополит Михаило је био прилично строг црквени старешина. Историчар Ђоко Слијепчевић на основу архивске грађе наводи читав низ забрана и расписа издатих из његове канцеларије²⁵. Своју љубав и поштовање према подређеном свештенству доказао је ревносим залагањем за питање уређења материјалног стања парохијског свештенства, које је кроз разна државна тела и свештеничка удружења било актуелно током читавог 19. века²⁶. На основу позитивног искуства са школовања у Русији, Митрополит Михаило је био велики поштовалац и заштитник монаштва. Такође осетљиво питање у политици његовог доба било је монашко право на поседовање приватне имовине²⁷. Као поглавара Цркве мучили су га интензивни сукоби световног и монашког свештенства²⁸. Коначни утисак јесте да је Митрополит Михаило, упркос свим тим тешкоћама, тихо и мудро управљао Српском Црквом и ревново чувао њене установе и канонска права све до своје смрти. Чини се да најбољу слику његовог односа према млађем клиру даје његова *Посланица епархијском свештенству* издата још у Шапцу 1856.²⁹ а штампана онда када је са места шабачког Епископа дошао на митрополитски престо. Изузетно опширан текст ове посланице готово сав простор посвећује припреми пароха за савршавање свете литургијске службе, у тону брижног саветовања из којег одише љубав и старање за спасење како саме пастве тако и њених младих пастира.

И сам начин поучавања од стране Митрополита Михаила одисао је лепом и однегованом речитошћу, још од самог почетка његове дуге и свеокупирајуће архијерејске учитељске службе. По речима његовог савременика Нићифора Дучића, *ко није слушао његова предавања у Богословији, не може потпуно појмити дубину његовог догматичког знања и висину његовог црквеног беседништва*³⁰. У сличном руху он је одгајао и свој богати књижевни рад. Написавши преко педесет већих и мањих дела догматичне, литургијске, поучне и беседничке садржине он је, по примедби Нићифора Дучића, управо створио српску црквену литературу³¹. Ипак, како успешно запажа прота Стеван Димитријевић, два поља која је он најрадије и најобилатије обрађивао у свом плодном књижевном раду била су: одбрана истине православља и архијерејско руковођење повереног му народа живом речју и томовима изданим писаним проповедима³². Након *Пастирских поучења* која је према кијевском узором издао још 1860.г. он је наредне године публиковао зборник *Црквени учитељ* (каснији *Народни учитељ* Васе Пелагића биће пандан овом наслову). У раздобљу од непуних шест година (1866.-1871.) штампао је чак четири тома беседа под општим именом *Православни проповедник*.³³ Заиста,

25 Види: исто, стр. 56-60.

26 Исто, стр. 151-185.

27 Исто, стр. 196-214.

28 Исто.

29 Митрополит Михаило, *Беседе.. (књига друга)*, Београд 1894. стр. 205-233.

30 Архимандрит Нићифор Дучић: исто.

31 Исто.

32 Стеван Димитријевић: исто.

33 Види: Епископ Сава Вуковић, *Српски јерарси*, Крагујевац 1996. стр. 328.

овај његов труд на опскрбљивању свештенства примереним моделима беседа остаће без премца у каснијим архијерејским подухватима у Србији- у 20.веку ће му се на том пољу донекле приближити Епископ Николај Охридски и Епископ Стефан Жички. Преимућство које је давао дару речитости у односу на структуре богословских израза охрабрило је Митрополита Михаила да позитивно одговори на молбу Митрополита Црногорског Митрофана 1897.г. и састави литургијске службе двојци локалних светитеља- Петру Цетињском и Стефану Пиперском. Такође, он је састављао и уједначавао чинове за специјалне националне обичајне обреде: сечење славског колача, чин крсног хода, ношење литије и правило над кољивом, који су унети у српско издање Допунителног требника.

Митрополит Михаило се и лично побринуо да српски свештеници не остану без формалног омилитичког образовања. Омилитика је, поред догматике, био предмет који је он сам предавао у просветној служби. То је и једна од школских књига коју је он, поред Догматичне богословије, Црквеног богословља, Херменевтике и Моралног богословља прегледао, кориговао, прерадио и дао благослов за њихово штампање, по најбољим уџбеницима руских духовних семинарија³⁴. Омилитика или *Наука о црквеној словесности* објављена је у Београду 1861.г. и намењена употреби у београдској семинарији. Она је састављена као обрада недовршених *Чтенија о црквеној словесности*, револуционарног руског уџбеника који је петнаест година раније у Кијеву био објавио његов знаменити учитељ Јаков Амфитеатров. У овом уџбенику проповед је дефинисана као *општеномодно разлагање о истинама хришћанске вере, предложено народу у име његовог сазидавања*³⁵. Нужно је, наставља аутор у даљем уводу књиге, држати се *једног нарочитог начела и по њему удешавати свеколика поучења. А то нарочито начело јест сам народ стојећи пред проповедником као религиозни питамац. Дакле, наравствени недостаци народа, месне и савремене околности његове, тако рећи прстом показују свештенику о чему ће говорити, и то се зове општеномодни план за догматична поучења*³⁶. Нарочито је важна систематска обрада у првом одељењу части друге, о унутрашњем карактеру црквеног проповедања, или *какав карактер има получити готова грађа у рукама и устима црквеног проповедника*³⁷. У њој аутор настоји да покаже разлику између *подлиног* и *наличног* карактера црквене беседе. У нарочитом одељку аутор наводи чиниоце лажног карактера црквеног проповедања: криво толковање Божјег слова (које мимо хитрости и зле намере може произићи и из незнања или из несмотрености), прибегавање к људском мудровању, мними ентузијазам, мистицизам, фанатизам, индиферентизам, ригоризам, либерализам, лицемерност и лажан укус³⁸. *Црквена проповед имаће у себи подлини (прави) карактер ако је у њој изражен дух Библије и Цркве пригођен духу народа.. Сазидавање сваког црквеног поучења мора имати ова три својства: религиозност, православије и*

34 Стеван Димитријевић: исто.

35 Митрополит Михаило, *Омилитика*, Београд 1861. стр. 2.

36 Исто, стр. 18.

37 Исто, стр. 221.

38 Исто, стр. 249-255.

народност³⁹. Међутим, треба добро обратити пажњу како се овде одређује појам народност. *Црквена проповед треба да је општенародна, тј. да је општеудесна и да може сазидавати свуда и на сваком месту, пред целим светом.. Да би ова народност била пуније изражена у слову, нужно је проповеднику мотрити: на одношење према врховној земаљској власти, на дух и карактер народа уопште, на душевно и наравствено стање општества коме говори и на време и доба у ком говори*⁴⁰. Пастиролошкој тачности и финоћи овог тумачења нема се шта приговорити ни у светлу каснијих богословских синтеза. Другачије стоји ствар већ у интерпретацији професора Светолика Ранковића, који ће 1894.г. објавити нови уџбеник омилитике према интегралном систему Назарија Таворова, такође наставника Кијевске школе (мада, по признању самог аутора, има доста самосталних одељака). Да би се постигао циљ поучности у проповеди, истиче Ранковић, свака проповед мора да има ове две особине: религиозни и народни дух, при чему се појам народни дефинише у смислу *национални*. Проповед треба да буде написана тако да буде *верно огледало народног живота, тј. његових мишљења и навика, националних особина и осећања*. Услов тога је да се *сам проповедник сроди са народом, тј. са његовим животом, мишљењем, вољом и осећањем*. Као нарочите особине српске проповедничке књижевности наводе се: простота, краткоћа и патриотизам. *Скоро у свакој проповеди, поред правог хришћанског духа, провејава и дух српског патриотизма, у чему додуше не изостају ни проповеди других народа, али не у толикој мери. Најближа српској је руска духовна проповед, у којој је пак живо проведено познато руско начело самодержавија...*⁴¹ Ово више секуларизовано виђење ствари прокријумчарено у сам систем омилитике биће постепено неутралисано у наредним деценијама, што публиковањем омилита Владице Николаја, што српским издањем В. Пјевницког и његове *Црквене речитости*, али и преводом *Добрих савета проповедницима Јеванђеља* Чарлса Спурџона, највећег хришћанског проповедника епохе. Иначе, систем Амфитеатрова који је усвојио Митрополит Михаило критиковаће много година касије познати српски публициста Божидар Мијач, у свом приказу Омилитике Л. Фендта у једном од бројева *Православне мисли*. Ту читамо да је избор Амфитеатрова био класичан пример још тада застарелих утицаја у терминологији, теолошког историзма и научног рационализма. Судећи по оштрој Мијачевој критици градиво Амфитеатрова се и не може третирати као богословска дисциплина- то је проста казуистика омилитичког материјала у реторској обради⁴².

Не можемо до краја усвојити овакав став уваженог теоретичара али веома слободног критичара, проте Божидара Мијача. Чини се да сами зборници проповеди Митрополита Михаила сасвим задовољавајуће постижу онај циљ који он сам у својој теорији беседништва и поставља. На основу њих могуће је доста подробно реконструисати менталитет тадашњег народа у Србији, нарочито профила његове верске образованости. Овде немамо могућности да посветимо простора детаљнијој обради система самих проповеди Митрополита

39 Исто, стр. 222.

40 Исто, стр. 234.

41 Светолик Ранковић: *Омилитика*, Београд 1894. стр. 72.

42 Види: Божидар Мијач: *Одзиви и дозови*, Београд 1974. стр. 215.

Михаила, нарочито карактерима његових књижевних врста. Интересантно је скренути пажњу на системску организацију градива у трећем тому *Православног проповедника*, издатом 1867.г. Након уводне проповеди о имену хришћанском и православном које налаже дужности вере, надежде и љубави, он своје беседе разврстава у три општа одељка. У делу о вери он кроз више беседа тумачи православни Символ вере, са додацима о православију Српске Цркве и о светим тајнама. Део о надежди је тумачење појединих прозби из молитве Оче наш, као и првих пет блаженстава из Беседе на гори Господа нашег Исуса Христа. Напокон, одељак о љубави обрађује старозаветних десет Божјих заповести, откривених и испуњених у личности Христа⁴³. Четврти том истог наслова издат 1871. г. почиње проповедима о спремању уопште човечанства за хришћанство, о спремању посебно народа грчког, римског и израиљског и уопште о *општој жељи за Спаситеља*. Касније се о животу Спаситеља из Евангелија излаже у сто тридесет једној појединачној црквеној беседи⁴⁴. Упркос свој различитости времена, људских карактера и околности и упркос критика које можемо ставити на рачун Михаилових конкретних виђења националне културе, ове његове омилије могу добити препоруке за употребу у Српској Цркви чак и данас.

Према изразу Ђоке Слијепчевића, просветитељски рад Митрополита Михаила генерално је оцењен у терминима *сукоба традиционалног става Цркве са продирањем нецрквених ставова и идеја у тадашњу друштвену средину Србије*⁴⁵. Овај сукоб одвијао се како на плану отворених догађања у друштвено-политичкој јавности Србије, тако и на једном имплицитном плану слагања, укрштања или размимоилажења различитих тада актуелних просветитељских визија. Што се првог плана тиче, историја бележи генерални сукоб Цркве са социјалистичким идејама Светозара Марковића, једног од највећих народних идеолога 19. века у Србији. На подлози националне традиције, Марковић је био први који је одвајао морал од религије и који је извршио оштру критику хришћанског друштва у корист породице, вере и савести⁴⁶. Много оштрији сукоб био је онај са Васом Пелагићем, бившим архимандритом и ректором богословије а касније најжустријим нападачем Српске Цркве. Он је своју офанзиву организовао са становишта науке. Мржња и подсмех који су доминирали његовим стилем условили су да га суд историје оцени више као агитатора и харангера а мање као идеолога. Мада је Пелагић био понижаван у међусобној преписци између архијереја, његове *примитивно-хаотичне мисаоне конструкције* наилазиле су на одличан одзив у нижим слојевима народа⁴⁷. Било је и других свештеника симпатизера и активних спроводитеља социјалистичких и радикалских идеја⁴⁸. Свети Архијерејски Сабор са свог заседања 1872.г. издаје саопштење у којем се тражи да се *Црква и држава најозбиљније потруде да се заустави бујица атеизма и материјализма*

43 Митрополит Михаило: *Православни проповедник (књига трећа)*, Београд 1867.

44 Митрополит Михаило: *Православни проповедник (књига четврта)*, Београд 1871.

45 Ђоко Слијепчевић: исто, стр. 11.

46 Види: исто, стр. 64.

47 Види: исто, стр. 74.

48 Види: исто, стр. 80.

који се почео протурати у нашу земљу,.. зао дух у нашем друштву, нарочито у младежи и проповедање растројства у фамилијама и општинама⁴⁹.

Елементе личног става Митрополита Михаила можемо најпре навестити кроз сагледавање мотива са којима је он проповедао прослављене православне просветитеље. У својој *Беседи на Светог Саву*, коју прилаже зборнику *Пастирских поучења* издатом 1860.г., он позива народ да се моли за исто за шта се молио и први српски просветитељ- за утврђење вере. *Да није већ време, помислиће когод, да пређемо од вере к знању, и да оставимо веру као првог нашег учитеља, као што то чине данас страни мудраци, који се хвале својом просветом?* У даљем плану ове беседе, Митрополит Михаило разрађује тезе против *задовољавања каквом му драго вером* и против *довољности вере чисте и праве али слабе и младеначке*⁵⁰. На хиљадугодишњицу Свете браће Кирила и Методија Митрополит Михаило произноси становиту беседу која је у целини наведена у додатку трећем тому његовог *Православног проповедника*⁵¹. А у четвртом тому, у проповеди на дан Светог Кирила Славенског Апостола, он између осталог каже: *И мада су Славени врло тешку судбу имали, много страдали, патили, пропадали; али свуда гдегод је очувана вера, дух и језик Кирила и Методија, свуда је очувано и славенство, јер га таласи и навале туђих непријатељских народа не могоше оборити ни народности лишити. Сила физична не могаше савладати ону силу духовну, којом су оградиле Славене мудра браћа Кирил и Методије*⁵². Једну више систематску обраду својих ставова Митрополит износи у опширном есеју *Поглед на философско и религиозно стање*, објављеном 1894.г. према чланку руског аутора Петра Смирнова. Текст почиње запажањем: *Почетком овога века а нарочито од његове друге половине у свету се почеше мењати појмови о добру и злу, о части и бешчашћу, о дужностима и о невршењу ових. Осећа се да се потресају саме основице човечанског друштва.* Корени овом злу, по једнима песимизам а по другима материјализам, јавили су се услед рационализма, који по тумачењу аутора означава превласт и надмоћност разума у делима вере. Разлика између рационализма и стародавних јереси (на штету рационализма!) је у томе што овај *потпуно одриче веру*. Порекло његових основних принципа аутор налази и образлаже у пелагијанском лажном учењу. Позитивно мишљење Митрополита Михала пробија се кроз препознавање другог правца у свом времену, гласа који је у супротности са заблудама рационализма *заустављао заблуде и терања у крајност*. Овде он у закључку позива, у духу отаца из златног доба патристичке проповеди, на сакупљање свих сведоци о истини и на коришћење њима⁵³.

Мада се Михаилово ревносно одржавање веза са Србима ван границе обично посматра у политичком контексту, могуће је доказати да су код њега ипак преовладавали просветитељски мотиви. Он је сарађивао директно са црквено-школским општинама, тражио слободу за отварање школа и слао материјалну помоћ у црквеним књигама, одежама и утварима⁵⁴. Ширење

49 Види: исто, стр. 81.

50 Митрополит Михаило: *Пастирска поученија*.. стр. 415.

51 Митрополит Михаило: *Православни проповедник (књига трећа)*.. стр. 273-277.

52 Митрополит Михаило: *Православни проповедник (књига четврта)*.. стр. 593.

53 Митрополит Михаило: *Беседе.. (књига друга)* стр. 131-150.

54 Види: Ђоко Слијепчевић: исто, стр. 409.

српске хришћанске просвете у крајевима под Турцима није се могло вршити мимо Цркве, којој је турска држава признавала право на то⁵⁵. Противници ових веза били су бугарска пропаганда егзархије, великојелинска пропаганда са југа и равнодушност Васељенске Патријаршије. У сукобу са њима Митрополит Михаило није имао у виду политички престиж већ темељне принципе кирило-методијевске просветитељске мисије, на основу које се борио и за што брже постављање Срба Епископа у новоослобођеним крајевима.

Да Митрополит Михаило није био само национални идеолог и бранитељ традиционалних установа већ хришћанин чија се вера остваривала и на плану слободног личног ангажмана показује његова богата хуманитарна активност. У његовом некрологу назначено је да је српски Митрополит био почасни члан Српске Краљевске Академије, Српског Ученог Друштва, свих духовних академија и универзитета у Русији, али и почасни члан, утемељивач и добротвор свих домаћих хуманитарних друштава па и многих изван Србије⁵⁶. За многе историјска енигма, његова сарадња са Штросмајером била је углавном оријентисана на активности Међународног Комитета за помоћ избеглицама у Босни и Херцеговини⁵⁷. Митрополит Михаило је носилац многих иностраних одликовања и признања за рад на хуманом пољу: био је председник Друштва за ослобађање афричких робова, члан Алтајске мисије, члан Братства христољубивих у Атини, Црвеног Крста у Брислу, итд⁵⁸.

Постоји генерална биографска примедба у монографији Ђока Слијепчевића да је Митрополит Михаило био на страни модерних идеја о равноправности људи и њиховог вероисповедања⁵⁹. Мада је био противник прозелитизма, у Србији његовог доба није се проповедала ни верска ни расна дискриминација, типична за бурни 19. век⁶⁰. Био је ангажован и на превазилажењу културне и цивилизацијске заосталости народа. Уз његов *Душевни дневник* одштампана је и једна беседа о калемљењу богиња из 1860. г., са напоменом да се она има говорити народу с пролећа у Цркви и ван Цркве на скуповима. У њој стоје и следеће речи: *Браћо, да не би доцније себе кривили и да не би од своје савести сносили прекоре што сте унесрећили себе или своје најмилије, употребите лек којим се користи сав свет. Изводите или носите своју дечицу лекару да им он калеми оспу, учите и саветујте све своје млађе, нека и они ово радо чине. Имајте поверења у лекаре, које вам шаље Краљ и његова влада, и знајте да су они не само корисни него су и одвећ потребни, као што и Свето Писмо учи: позови лекара, који је за твоју потребу у свакој прилици*⁶¹. У беседи на Преображење 1867. г. он иде толико далеко да очито прогрес народне цивилизованости тумачи као одсјај Христовог Преображења: *Црква је вољна по хиљаду пута огласити народно напредовање у сва своја звона.. Тако је чист дух наше Цркве да она не може напустити бригу о напретку своје деце, не може да их остави ни онда када се она преображавају и ступају у нову мену са новим*

55 Види: исто, стр. 459.

56 Види: Архимандрит Нићифор Дучић: исто.

57 Види: Ђоко Слијепчевић: исто, стр. 590.

58 Види: Епископ Сава Вуковић: исто.

59 Види: Ђоко Слијепчевић: исто, стр. 595.

60 Исто.

61 Митрополит Михаило: *Беседе...* (књига друга), стр. 164.

мислима и начинима живљења, које се ствара новим условима преображавајућег се отечества⁶². Наравно, у том процесу напретка своје деце у новој мени просветитељи Цркве виде своју активну улогу. А у реду светосавских беседа у другом тому *Православног проповедника* где је сабрао празничне беседе, Митрополит објављује и наслов *О користи знати читати и писати*⁶³. На истом месту, везано за празник Светог Георгија који је победио силу многобожачких идола, стоје и две проповеди: *Против сујеверија* и *Против врачања*⁶⁴. Мукотрпно савладавање табуа и магијског сујеверја у народу, као и настављање овога ка доброј употреби научних и цивилизацијских добара, како видимо, није био монопол европске просвећености Доситеја и његових следбеника, већ исто тако, мада никад довољно нити у правој мери, и проповедника Цркве. Морални и духовни предводник свих који су са амвона ширили добру реч истинског просветитељства у 19. веку био је управо српски првојерарх Михаило.

Исти дух савремених просветитељских начела, али тврдо заснованих на аутентичном хришћанском тумачењу и осмишљењу, препознајемо и у позадини његове опширне *Поуке матери о васпитању мале деце у вери*, издате у првом тому његових *Беседа и других књижевних радова*.⁶⁵ Толеранција и ширина у схватањима улоге жене и детета, нарочито на тему васпитања која је била један од стожера тада моћне патријархалне културе, изненађујућа је за све који су стереотипне погледе очекивали да нађу и у проповедима српског Митрополита. Слична за своје време и околности врло либерална схватања налазимо у његовом тексту *Пријатељ младежи*.⁶⁶ Овај оглед, по форми близак старозаветним Причама Соломуновим, а по садржини утврђен у православној хришћанској етици слободе и одговорности, далеко надилази сва ондашња патријархална културна ограничења. Исто важи за бриљантну социо-психолошку студију насловљену именом *Пунољетство*⁶⁷ из 1871.г. А кратак спис *О жени хришћанки*, штампан у другом тому његових беседа и других књижевних радова⁶⁸, својим описом достојанства женскога лика задовољио би многе потоње заговорнике културне еманципације жена, чак и ван хришћанског света.

Утисак о животним начелима Митрополита Михаила, великог српског проповедника 19. века, не би могао бити комплетан без узимања у обзир његових ставова према иновернима. Важно је истаћи да његово противљење конкордату није било уперено против верских слобода у Србији⁶⁹. И поред врло негативних искустава са окупационом влашћу у Босни и Херцеговини, он се читавог живота трудио на регулисању односа са Ватиканом, у сарадњи са

62 Митрополит Михаило: *Православни проповедник (књига трећа)*..., стр. 285.

63 Митрополит Михаило: *Православни проповедник (књига друга)*..., стр. 59-66.

64 Исто, стр. 156,163.

65 Митрополит Михаило: *Беседе.. (књига прва)*, стр. 120-137.

66 Исто, стр. 81-118.

67 Митрополит Михаило: *Беседе.. (књига друга)*, стр. 106-130.

68 Исто, стр. 197-199.

69 Види: Ђоко Слијепчевић: исто, стр. 387.

личним пријатељем и сатрудником бискупом Штросмајером⁷⁰. Иако су његови односи са Англиканском Црквом имали у виду помоћ српској ствари под Турцима, то су пре свега биле везе личне природе (са парохом Дентоном)⁷¹, прве као такве у Србији, и то су били почеци рада на уједињењу чија ће актуелност престати тек више од сто година касније. Што се доктринарних ставова тиче, постоје две његове врло исцрпне обраде питања конфесионалних разлика- са протестантима у тексту *О лутеранству*⁷², а са римокатолицима у *Одговору отпаднику Чокрљану*⁷³.

Михаилова теологија подвижништва експлицитно је изражена у *Служби Преподобном Оцу нашем Стефану Пиперском*, писаној на молбу црногорског Митрополита Митрофана Бана 1897. г.⁷⁴ Користећи утврђене химнографске оквири, аутор назива Преподобног *анђеоским ликовима причасником и прекрасним сељенијем Тројице живоначалне*. Овај је прешао *тесни пут посништва* и плод духовни *принео Христу Богу*. На многим местима потенцира се његово *удаљавање од наслађивања света овог*. Али начин живота који хвали Митрополит Михаило у служби Преподобном не значи повлачење у себе и одрицање заједништва, јер је овај ревнитељ православља био, самим својим подвигом, *наставник благочашћа и чистоте и путеводитељ онима који ишту спасење*. Ако службе које је певао Митрополит Михаило преузимају стил византијске химнографије, његов знаменити *Душевни дневник* у тридесет једном поглављу⁷⁵ по структури и садржају одговара древној светоотачкој књижевној форми подвижничког слова. Саме поруке овог састава, у којима се комбинује поучна нота са изложењем општег наслеђа православне аскетске књижевности, припадају најчистијем патристичком предању које је у то доба мало ко проповедао на овим просторима. *О, како мора задрхтати срце наше, како ли се мора узнемирити душа наша од страха кад помислимо како се мало поштују и не уважавају пресвете тајне наше вере*⁷⁶, узвикује српски Митрополит. У допунском спису штампаном уз Душевни дневник, под насловом *О тајнама уопште*⁷⁷, он описује *слику истинитог хришћанина*⁷⁸, где синтетиче средњовековни стил систематизовања страсти са стилом њему савремених форми хришћанске етике. У продужетку он исписује дубоко потресну *Молитву грешника који сазнаје своје грехове*⁷⁹, која зачудо није нашла своје место ни у једном од православних молитвеника. Класична похвална беседа *Дух монашки*⁸⁰ представља праву Михаилову апотеозу подвижничког начина живота. У том смислу интересантно је да Митрополит

70 Види: исто, стр. 590.

71 Види: исто, стр. 598.

72 Митрополит Михаило: *Беседе... књига прва*, стр. 138-159.

73 Исто, стр. 160-188.

74 Србљак (црквенословенски), Београд 1986. стр. 378-387.

75 Митрополит Михаило: *Беседе... књига друга*, стр. 1-68.

76 Исто, стр. 33.

77 Исто, стр. 69.

78 Исто, стр. 98-99.

79 Исто, стр. 100-105.

80 Исто, стр. 151-160.

Михаило насловљава своје поглавље о Литургији (као једној од тајни) речима: *О присуству на светој служби*⁸¹, чиме он потенцира само литургијско учешће као подвиг. Готово исти наслов налазимо и у самом Душевном дневнику⁸², што значи да је приступ конкретној теми обостран, и са стране литургијског и са стране подвижничког предања.

Напокон, треба поменути да је Митрополит Михаило био и аутор појединих чинова и молитвословља типичних за српско хришћанско поднебље, који су ушли у састав Великог и Дополнитељног Требника⁸³. Чиновни резана славског колача и благосиљања кољива можда су и најпознатији, најчешће приступачни богослужбени текстови и верском искуству многих православних Срба. Интересантан је садржај четири опширне молитве у чину ношења литије. То је чист пример примене тзв. јестествене науке, која се у Омилитици Митрополита Михаила наводи као помоћни предмет при састављању догматичних проповеди. Сваки проповедник, како стоји у уџбенику, *може с времена на време низводити дужности хришћанске у круг природних појава и овима оне објашњавати или поткрепити или их занимљивима учинити*⁸⁴. Важност познавања јестественице у образовању проповедника илустрована је примером једне проповеди самог Митрополита, под насловом *Беседа у време ношења литије по пољима*⁸⁵. Занимљиво је упоредно анализирати ову беседу са поменутим молитвословљима на исту тему, како би показали примеран начин повезивања мудрости народне свакодневице и познавања природног живота са догматима вере које ваља проповедати.

Национални карактер проповедништва Митрополита Михаила

Наш знаменити историчар црквене проповеди, Чедомир Драшковић, писао је: *У организовању самосталних народних Цркава проповедништво на истоку дало је старим облицима хришћанске проповеди верско-национални карактер, који се одржао све до наших дана. Црквена проповед није била више само поука о вери и верском животу, већ и национална. Она је стварала верско национално убеђење и давала нову оријентацију у животу православног народа*⁸⁶. Национално проповедање није дакле било новост нити измишљотина Михаиловог доба, понајмање његова лично. Такође, ово није само плод секуларизације или ствар нерешених односа Цркве са државом. Један од основних, конститутивних принципа хришћанске проповеди назван је код Василија Пјевницког законом популарности. *Говорити популарно значи излагати народу науку пуном отвореном речју, приступачном свима и добро разумљивом.. Захтеви закона популарности тичу се садржине проповеди, начина представљања и тумачења мисли и напослетку стилског излагања*⁸⁷.

81 Исто, стр. 95-97.

82 Исто, стр. 34.

83 Види: Епископ Сава Вуковић: исто.

84 Митрополит Михаило: *Омилитика*, Стр. 60.

85 Исто, стр. 69-73.

86 Чедомир Драшковић: исто, стр. 311.

87 В. Пјевницки: *Црквена речитост*, Београд 1931. стр. 144.

Показало се да између (овде сасвим легитимно протумаченог) закона популарности и закона популизма, па и оног националног, стоји веома танка линија разграничења.

У претходном поглављу писали смо о словенофилској културолошкој оријентацији Митрополита Михаила. Није претерано рећи да је он заузимао и тачно одређене политичке ставове. Његов позив свештенству на небављење страначком политиком често се тумачи површно и поједностављено; он не говори ништа о потреби потпуне политичке апстиненције. Пре свега, он сам не поштује ту потребу, нити осећа нарочиту обавезу да се јавно ограђује од *бављења политиком*. Његови биографи пишу о њему као присталици Либералне партије, сукобљене са напредњацима а у почетку и са радикалима⁸⁸. Заговарао је јасну и широку југословенску концепцију. Показивао је и склоност за екуменску сарадњу, преко англиканаца и старокатолика (али био је непријатељ римокатоличке политике због сталног притиска аустроугарске монархије на Србију и због унијатске пропаганде у Босни и Херцеговини).

Из многих дописа Митрополита Михаила види се да је он очекивао директну интервенцију државе и њених институција у пословима црквене мисије. Моралност у народу он никако није доживљавао као неко унутарцрквено питање, већ као јавну ствар која спада у надлежност световне власти. Тако он, јула 1877.г., у писму Министру просвете и црквених послова пише: *Свештенство чини све што може, но потребна је помоћ власти да се заустави ова саблазнитељна квареж*⁸⁹. Он је водио политички сукоб са аустроугарском и француском римокатоличком пропагандом имајући у виду управо ниску просвећеност у народу⁹⁰. Отуда и његове везе са Митрополитом Савом Косановићем (са којим је одржавао и преписку из изгнанства), а у прво време и са Васом Пелагићем. У тексту *Православни народе српски, сећај се Бога* он са позиције неприкосновеног духовно-поглаварског ауторитета свог народа пише: *На све стране се труби да се шири просвета, да се Србија препорађа по калупу труле цивилизације. Именом слободе отворише се врата безбожности и свакојакоме кварежу и разврату.. Али у животу нашег народа има предмета који се не могу мењати, а то је хришћанска вера и морал*⁹¹. На другом месту, у својој *Архипастирској предохран*и, Митрополит објашњава: *Ми смо позвани светом дужношћу да чинимо све што год треба (подвукао И.Ж.) за одбрану истине, вере и Цркве, а тиме да очувамо драги нам народ српски од несреће и пропасти*⁹². Ово су све моменти који показују да је Митрополит Михаило сматрао државну политику у функцији опште просветитељске мисије хришћанства, хришћанских нација и Цркве.

Међутим, много је више догађаја који указују на то да су државне вође сматрале њега и саму Цркву у функцији националних, односно државних интереса, што су такође отворено показивали. Стога је он у многим случајевима довођен у врло деликатан положај. Пример за то је сукоб Бугара и Васељенске Патријаршије, где је његова црквено-дипломатска активност и

88 Види: Ђоко Слијепчевић: исто, стр. 52.

89 Исто, стр. 81.

90 Види: исто, стр. 508-514.

91 Митрополит Михаило: *Беседе... књига прва*, стр. 3.

92 Исто, стр. 6.

посредовање у спору увек (морало да буде) усаглашавано са званичним ставом Србије⁹³. Такође, интересовање Митрополита Михаила за везе црквених и политичких људи Србије са Србима у Босни и Херцеговини кроз читав 19. век било је у складу са политиком Србије. Тадашње национално повезивање обављало се под покровитељством руског свесловенског комитета, а главна личност за везу са идејним центром тог пројекта био је Митрополит Михаил⁹⁴. Са једне стране, за њега се каже да је био најважнија личност преко које је вршена словенофилска пропаганда на Балкану. Међутим, када Нићифор Дучић у некрологу Митрополиту Михаилу истиче популарност његовог имена у Русији, он наглашава да је то за Србију и српски народ уопште било од *замашне моралне, духовне вредности и материјалне користи, нарочито у рату за ослобођење и независност*⁹⁵. Према отвореној тврдњи његовог биографа, *било је ситуација у којима су кнез и влада били принуђени да код Руса употребљавају (подвукао И.Ж.) Митрополита Михаила да би постигли оно што су желели*⁹⁶. И само добијање аутокефалности био је политички чин, који је припреман дипломатским путем. И ту је главну улогу, са Јованом Ристићем, преузео Митрополит Михаил. На одуговлачење Цариградске Патријаршије он је одговарао натчовечанским напорима и трудом да се превазиђе криза у преговорима⁹⁷.

Иако је Митрополит импоновао Књазу Милошу због своје речитости⁹⁸, он је и на плану унутрашње политике морао да претрпи страховите притиске. *Идеал средњовековне српске државности, употпуњен његовом словенофилском оријентацијом, морао је долазити у органски сукоб са оним шта је и како настајало у тадашњој Србији*, објашњава Ђоко Слијепчевић⁹⁹. На доношење Закона о црквеним властима 1862.г. Митрополит Михаил је писао Совјету Земаљском да Црква не може примити *увођење новог начела у управљању Црквом, које не одговара уставима и свештеним канонима Православне Цркве*¹⁰⁰. Управа просвете је одбацила његове примедбе. У писму Књазу Михаилу из јула 1864.г. Митрополит помиње навалу нових идеја, пониклих на иновном западу. Главна грешка је, по њему, степен власти дат конзисторијама без учешћа архијереја, као и уништено начело јерархијске управе у корист министра¹⁰¹. Читаве те деценије на народним скупштинама чују се критике на рачун свештенства оба реда и настојање да се ограничи црквена имовина¹⁰². Фамозни Закон о таксама био је само повод да се Књаз Милан и напредњачка влада обрачунају с најопаснијим противником њихове спољне

93 Види: Ђоко Слијепчевић: исто, стр. 9.

94 Види: исто, стр. 507.

95 Архимандрит Нићифор Дучић: исто

96 Види: Ђоко Слијепчевић, исто, стр. 89.

97 Види: исто, стр. 96.

98 Види: исто, стр. 39.

99 Исто, стр. 40.

100 Исто, стр. 43.

101 Исто, стр. 49.

102 Исто, стр. 62.

политике¹⁰³. Тада и Митрополит Михаило гаји борбено расположење и напушта дотадашњу праксу попуштања због државних интереса. Високе таксе на црквене чиновне и свештенорадње он је оквалификовао као удар на моралну снагу Цркве. Митрополит је дубоко поставио суштину овог спора, као сукоб два различита духа- и инсистирао је да се спор на тај начин и третира¹⁰⁴. Полемици са министром Новаковићем следило је појединачно саслушавање епископа и уклањање Митрополита са дужности Књажевим указом¹⁰⁵. Његов политички рад у савезништву са Николом Пашићем у Русији био је реакција на догађања у домовини. Живећи у материјалној беди, Митрополит Михаило је био духовни центар српске емиграције¹⁰⁶. Полемичка реторика у његовим писмима показује *мржњу према Краљу Милану не само лично, већ и због става да је он извор несрећа које су сналазиле српски народ*¹⁰⁷.

Нису сви доносили само позитиван суд о националном раду Митрополита Михаила. Према Архимандриту Фирмилијану, и поред све побожности, Михаило је био већи политичар него свештеник¹⁰⁸. Јесу ли ово оптужбе сличне онима које је у своје време Димитрије Хоматијан упућивао Светом Сави? Тешко је донети оцену о томе јесу ли у његовом јавном ангажману, у коначном погледу, превагу односили државни интереси или мотиви хришћанског сведочења. Постоје читаве епизоде у којима они као да се поклапају и постају једно. Таква епизода је оснивање другог одељења Богословије, названог Странацка Богословија, по идеји Милоша Милојевића¹⁰⁹. Стеван Димитријевић пише да је то био по преимућству мисионарски завод¹¹⁰. По свршетку школовања кандидати су одлазили у српске крајеве ван земље, остајали у вези са Митрополитом Михаилом, слали извештаје, примали помоћ и водили преписку о осталим општенородним пословима¹¹¹. Његов упоран труд на увођењу Закона о Богословији, након повратка у земљу, коштао га је сукоба са Министарством просвете и црквених послова. У образовању подмлатка давао је првенство руском утицају, што је сметало проаустријски оријентисаној напредњачкој влади. Присно повезан са руским словенофилима, Митрополит Михаило је успевао да изналази могућности за школовање бројних младића из Србије¹¹². У великом црквеном спору на истоку Митрополит Михаило је одржавао везе са Васељенском Патријаршијом и био пријатељ Бугара и њихових црквено-националних тежњи. Одговорни владини фактори у Србији, пратећи бугарско црквено питање, нису испуштали из вида српске националне интересе који су били и црквени. Русија и Србија преузеле су у том сукобу

103 Исто, стр. 215.

104 Види: исто, стр. 219.

105 Види: исто, стр. 219-222.

106 Види: исто, стр. 323-332.

107 Види: исто, стр. 325.

108 Види: исто, стр. 605.

109 Види: исто, стр. 109.

110 Види: Стеван Димитријевић: исто

111 Види: исто

112 Види: Ђоко Слијепчевић: исто, стр. 127.

посредничку улогу¹¹³. У писмима Побједоносцеву, Митрополит се жалио на фанариотски фанатизам с једне стране, а на удруживање турских и егзархијских интереса у ратовима против Турске с друге стране¹¹⁴. Одолевајући неразумевању Васељенске Патријаршије за питање словенског богослужења, он је припремао кандидате и упркос великим сметњама отварао нове школе. Све у свему, како с правом закључује Нићифор Дучић у некрологу, Митрополит Михаило је у дугом времену своје светитељске службе био учесник и сведок свих историјских догађаја и крупнијих факата у Србији од 1854. до 1898.г.¹¹⁵ У свим тим околностима он је одржао један чврсти, препознатљиви, слободни и уједно одговорни, управо светоотачки просветитељски курс, изражен у речима једне његове проповеди: *Послушај дакле своје српско срце што је за народ твој корисно а што му је штетно, па добро и корисно прими, усвој и шири по народу, а штетно одбацуј и терај из срца и душе своје и свога народа*¹¹⁶. И зато је Митрополит Михаило за своје заслуге с правом одликован највишим српским одличјима (Таковским и Светог Саве првог реда), руским (Светог Александра Невског, Светог Владимира другог реда, Свете Ане првог реда), црногорским Даниловим, бугарским Александровим првог реда, као и белим двоглавим орлом Краља Александра првог и белом камилавком од стране Архијерејског Сабора¹¹⁷.

При свему томе, пресудан је био чисти православно хришћански духовни карактер личности Митрополита Михаила. Још на почетку његове службе, кроз непријатељски наступ Архимандрита будућег Епископа Гаврила према њему, могла се уочити разлика између два типа монаха и јавних делатника за интересе хришћанске мисије. Док је Гаврило био учен и речит човек, лепих манира и изграђене културе, речитост и ученост Михаила изливала се из живе религиозности, којој није недостајало подвижничког и молитвеног духа¹¹⁸. Касније, у време када су све владе (напредњачка, либерална и радикалска) чиниле систематски напор да себи потчине власт црквене управе, највећа брига Митрополита Михаила била је да се очува духовно јединство народа. На спољном плану, он је са вишег православног гледишта био склон бугарској ствари и поред покушаја посредовања у компликованом спору он се старао на подизању бугарског подмлатка. Налик на Светог Саву, љубећи своје, он је исто толико у националном погледу љубио и ближње. Он је све своје национално ангажовање посматрао искључиво као духовну службу. Чак и светковину педесетогодишњице обновљене слободе Србије 23. маја 1865. он доживљава као повод са састављање молитве, једног од својих најлепших литургијских текстова¹¹⁹. Зато су тачне речи Нићифора Дучића да је Митрополит Михаило био *стуб Српске Цркве, духовна труба православља, понос Краљевине Србије, дика српства, достојни последник Светог Саве и велики српски патриота*¹²⁰.

113 Види: исто, стр. 462.

114 Види: исто, стр. 471.

115 Види: Архимандрит Нићифор Дучић: исто

116 Митрополит Михаило: *Православни проповедник, књига трећа*, стр. 290.

117 Архимандрит Нићифор Дучић: исто

118 Види: Ђоко Слијепчевић, исто, стр. 30.

119 Митрополит Михаило: *Православни проповедник, књига трећа*, стр. 295.

120 Архимандрит Нићифор Дучић: исто

Умесно је да овај приказ Михаиловог животног дела завршимо његовим речима из *Службе Светом Петру, Митрополиту Черногорском Чудотворцу*¹²¹, који је као духовни поглавар свог народа могао да буде један од његових животних узора. У Слави на хвалитех он пише: *У давнини Бог говоравши оцима од пророка, у последак дана проговори нам у Сину, чијом благодаћу нам и до данас говори у наставницима нашим, у животима својим поучавајућим нас у вери..* То је по мишљењу Митрополита Михаила општи план у којем треба сагледавати идеал службе једног народног поглавара. (Погледајмо како он, такође литургијским језиком, вербализује оданост народа Књазу Михаилу, описујући изјаве Београђана при повратку његовом из Цариграда, када је војска заузела градове: *Земљу си умирио и оснажио, сваку унутрашњу опасност од нас си отклонио, народу српском подигавши достојанство, прибавио си уважење. И сав народ српски као један човек стоји уз тебе и кличе. Рачунај, господару, на нашу бескрајну оданост, располагај имањем и животом нашим, све ти дајемо, да још више подигнеш славу и срећу народну*¹²².) У стихирама на Господи возвах, он даље описује дела светог Митрополита. Он је *онај кога је Господ поставио на свећњак да озари лучама чудеса Црну Гору и све српске стране*, онај који *са Василијем Острошким, Стефаном Пиперским и Арсенијем Косијеревским освећује земљу нашу*, који је *укрепљаван вером одагнао зловредне Агарјане када су нападали на његову паству*, који је *отерао и буру која је настала од Гала*, који је *благоустројивши Црну Гору дао јој тврдо основање власти коју је живоначална Тројица укрепљавала*, који је *наишавши на међусобну злобу и метеж народ свој умиротворио и закон и слободу његову утврдио*. У стихирама на литији каже се да је Митрополит Петар *све научавајући, сироте и удовице хранио као подражатељ милосрђа Спасова*, а сада *освећује својим нетљеним моштима стони град Цетиње*. Коначно, у стихирама на стиховње, Митрополит Михаил у име свих нас моли помоћ и заступништво Светитеља, речима: *Теби се даде велика благодат од Христа Бога верне озаривати, недуге исцељивати и бесе изгањати, као истинском апостолском подражатељу*.

Додатак:

О АКТУЕЛНОСТИ НАЦИОНАЛНОГ ДЕЛАЊА У ПРОПОВЕДНИШТВУ МИТРОПОЛИТА МИХАИЛА

За разлику од европског културног обрасца који је уобличио Хегел, а који је цивилизацију везивао за технологију а културу за дух, национални идентитет се у схватањима Срба 19. века односио на појмове који су значили више од културе, више од језика, науке, друштва, институција и образованости. Свакако да се овде ради о уобличаваној и добро уобличеној идеологији, културном обрасцу зависном од политичких токова у обреновићевској Србији. Он је грађен као спој извесних особина национално-историјског наслеђа: књажеског ауторитаризма и радикалског популизма¹²³. Најизразитија црта те

121 Србљак (црквенословенски), стр. 79-89.

122 Митрополит Михаил: *Православни проповедник, књига четврта*, стр. 573-574.

123 Види: Драгош Ивановић: *Болест владања*, Београд 2000.

идеологије јесте ресантиман према свету и његовим духовним и технолошким новинама, те патријархално укопавање у конзервативне народне традиције. Српско друштво 19. века још увек је било *сељачки народ*, без јасно диференцираних друштвених слојева. Бити *изабран* у том народу значило је издвојити се из њега и нарушити основе једнакости у њему¹²⁴. Такво становиште потицало је још више од представника интелигенције, који су себе сматрали критички мислећим личностима. Од кад постоји као модерна заједница, Србија се налазила у сталним напорима да себе дефинише у политичком и просторном смислу. Све то време проповед Цркве стоји у врло динамичном односу према тим напоима. Проповедници Цркве подржавали су углавном један национални програм, чија је суштина била у следећем: средњовековна српска држава као основа, увећање и проширење територија и позивање на историјска права, наследно кнежевство и право Србије да говори у име шире заједнице Словена (касније и хришћана уопште). Међутим, српска култура изнедрила је и један другачији програм, који је по Слободану Јовановићу изазвао темељну кризу српског национализма још у 19. веку. Он је био везан за појаву либералне и уопште критичке мисли у Србији, а његова средишња идеја је недељивост спољног ослобођења и унутрашње слободе¹²⁵.

Не може се рећи да је сам Митрополит Михаило проповедао национализам који би ишао на штету новорађане грађанске одговорности Срба. Напротив, он је био први Србин после Божицара Грујовића који је са толико ауторитета отворено указивао на важност и неопходност унутрашње слободе народа у новонасталим политичким околностима 19. века. У свом обраћању Великој скупштини 12. јунија 1869.г. он је говорио: *Сада видимо да се Србија одмах уређује и тражи да реч-правда и слобода постане дело, да се свакоме грађанину њеном осигура личност, имање, чест, да се слободније дише и креће под јемством и заштитом закона*¹²⁶. Да је он при том имао на уму тачно одмерен, хришћански а и либерално грађански прихватљив однос Цркве и државе, сведоче и његове наредне речи: *Родољубивост и мудрост ваша, удружена са родољубивошћу и мудрошћу владе српске, оцениће сву велику важност оваквог предузећа (уређења законитости у Србији, прим. И.Ж.), за које ми од стране Цркве усрдно просимо Господа и Бога и Спаситеља нашега Исуса Христа, да ниспошље вам Светога Духа, да просвети ваш ум и срце, да утврди међу вама слогу и љубав*¹²⁷. Ово његово исправно политичко одстојање још боље се огледа у речима на благодарењу при затварању Скупштине, седамнаест дана касније: *Унутрашња слобода поста дело, јер српски народ помоћу Божјом положи темељ своје слободном грађанском животу, створи себи устав земаљски. Не упуштамо се сада у оцену садржаја тога устава, него честитајући Србији ново уставно време напомињемо јој да само проглашење устава њеном вољом крунише унутрашњу слободу њену*¹²⁸. Ове и овакве изјаве

124 Види: *Српска страна рата*, Београд 1996. стр. 119-131 (Латинка Перовић: *Бег од модернизације*)

125 Види: Драгош Ивановић: исто

126 Митрополит Михаило: *Православни проповедник, књига четврта*, стр. 595.

127 Исто, стр. 597.

128 Исто, стр. 598.

Митрополита Михаила јасно показују да он није робовао стегама секуларних идеологија, па макар се оне односиле и на питање нације.

Чини се да је Митрополит Михаил као првојерарх Цркве пропустио идеалну прилику насталу стварањем Краљевине Србије, могућност прекретнице у проповедању нације код Срба. Испустио је визију политичке или грађанске нације, која би укључивала сав диверзитет етничког, религијског, језичког и културног порекла њених грађана, а која би била заснована на уставним обавезама нове државе да све своје држављане третира једнако. Изгледа да му то није допуштало уско конфесионалистичко схватање православља. Свесно или не, он није до краја сузбио националистички ресантиман- неку врсту неуротизованог националног идентитета који карактерише осећање поражености због изгубљене или неостварене државе и повређеног поноса што нација заостаје за другима (Европом). Ресантиман се односи на психолошко стање које се ствара потиснутим осећањима егзистенцијалне зависти и мржње и немогућности да се она искажу и избаце напоље. Овај Ничеов појам схваћен је у новијој историографији као психолошки фактор који је одредио формирање идентитета појединих нација¹²⁹. Као иманентно својство националних идентитета, ова болест може бити актуализована и селекционисана у одређеним ситуацијама које стварају актери, пре свега интелигенција, која је произвођач психолошке димензије национализма. Српски национализам је због своје субјективности и радикалног партикуларизма остао отпоран на рационалне аргументе и политичке опције. Он се лако може мобилисати, демобилисати и селекционисати према политичким потребама појединаца¹³⁰. Овом прејаком искушењу друштвене моћи могли су се одупрети само велики духови, другим речима обожене личности нације. Данас се нарочито мора признати: српски народ, као и остали балкански народи, градио је свој идентитет на ресантиману. Ово признање представљало би и својеврстан морални императив српског народа данас. Овај народ је вековима био подређен империјалној управи, борећи се да сачува свој идентитет (језик и веру), сањајући о утопији обнове свог изгубљеног средњовековног царства¹³¹. У темељу *националног духа српске црквене проповеди* лежало је и вековно вазалство и борба за опстанак и тешкоће са стварањем државе, заостајањем и инфериорношћу према Европи. Све је то коначно увело српски народ у могућност једне дубински антихришћанске реинтерпретације историје као ненамираних рачуна. Пораз који је уследио не може се видети нити доживети другачије него као особити знак милости Божје. Зато се данас, из покајничке перспективе свагда одговарајуће истинитом хришћанском идентитету, можемо сећати речи Митрополита Михаила произнетих у Беседи на благодарењу поводом педесетогодишњице обновљене слободе Србије, речи које неком звуче депласирано и утопијски, а неком као залог нове и неугасиве хришћанске наде: *Из развалина нека се подижу споменици и задужбине и старе и нове славе србске и нека предају идућим*

129 *Српска страна рата* (Весна Пешић: *Рат за националне државе*)

130 Види: исто

131 Види: исто

*стољетијама, да је србски народ живио, да још живи и да има снаге самостално живити, Богу на славу а човечеству на ползу, дику и понос. Амин*¹³².

Црква не би требало да буде ни за ни против него изнад или изван сваке секуларне идеологије- писао је Ђуро Шушњић¹³³. Овај врсни социолог нашег говорног подручја направио је строгу, нама сасвим прихватљиву, дистинкцију између вере и верске идеологије. Нетрпељивост, одбојност и насиље, по његовим речима, не могу доћи из проповедања вере, већ само из верске идеологије. То је вера интерпретирана у складу са световним интересима ове или оне свете установе или свете личности. Проповеди верске идеологије позивају се на златно доба нације, доба хармоније које је одсутно али није прошло. Оно не припада историјском времену него времену друге врсте-сакралном времену, о којем је писао Мирча Елијаде описујући специфичну темпоралност мита. Мит није у прошлости, већ на маргинама или ван поља свесног, историјског живота нације. Зато мит о нацији покушава да успостави везу са наводно запостављеним националним идентитетом, нудећи нам сусрет са собом самима који нам историја онемогућава¹³⁴. Критичка анализа савременог национализма је добрим делом критика његове имажинације, култова и фасцинације митовима о себи (сопственом имену), који подстичу и одржавају аутократски и ратоборни режими. Критика усмерена против Цркве углавном је критика њене несвесне подршке тим режимима. Мотиви те критике проистичу из суочавања са стварним последицама, услед којих људи не могу да препознају своје духовне потребе и могућности да их остваре. Дакле, ту недостаје онај кључни мистификаторски разлог који би нам омогућио да проблем поставимо на основе духовног сукобљавања.

У овом тексту покушали смо да покажемо да има основа сматрати Господина Михаила, Митрополита Београдског и целе Србије, истинским светосавским архипастиром православне Цркве. Међутим, рецепција његовог животног дела у наше време захтева поштовање једног одмереног интерпретативног контекста у којем ћемо нагласке ставити на неке тачно одређене и данас неопходне црте светосавља, оне које је наводио наш велики историчар Сима Ђирковић. То је на првом месту морална озбиљност, склад између религиозног морала и начина живота, у општијем смислу склад између речи и дела. На другом месту то је равнотежа између универзалног хришћанског идеала и конкретног делања у свом народу, а на трећем настојање да својој пастви обезбеди све што су имала материјално и културно развијенија хришћанска друштва оног времена. Ове црте се, без икакве сумње, могу препознати у лику највећег српског пастира 19. века. Хоћемо ли ми на прави начин препознати, уважити и ценити његово завештање: *Љубите православље, љубите српство*, зависи од тога хоће ли се исте ове црте пројавити и у проповедника нашег поколења. Хоће ли они успети да на примерен начин саопште Христову поруку спасења својој пастви, конкретним људима данашњице? И данас важи примедба оца Сергија Булгакова, по којој православље не само да још себе није исказало него тек почиње себе да изражава на језику савремености и за савремени свет. Заиста, и данас би било

132 Митрополит Михаило: *Православни проповедник, књига трећа*, стр. 307-308.

133 *Ка језику мира* Београд 1995.

134 Види: Иван Чоловић, исто

штетно за православље (уосталом, и за српство) да почне себе да сматра нечим што је заокружено, савршено и потпуно.

Ivica Živković

THE PREACHINESS OF METROPOLITAN MIHAILO (JOVANOVIC)

Kyrios Mihailo (Jovanovic), Metropolitans of Beograd and the whole Serbia, was one of the most significant persons in Serbia in the 19th century, who revitalized some important institutions of the Church. His archipastoral practice obviously bears the influence of the certain directions of russian theology and philosophy of culture. It can not be separated from supporting the serbian nationality of that age. We discuss the results of his episkopal and national work in order to understand the meaning of the words "Љубите православље, љубите српство", written in his tombstone, for our time.

